

ПРАЦЕЦЕНТРИЧНІ ЦІННОСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ ФОЛЬКЛОРНІЙ ТРАДИЦІЇ

Леся МУШКЕТИК

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5958-0044>

д-р філол. наук, чл.-кор. НАН України,
провідний науковий співробітник,

Інститут мистецтвознавства, фольклористики
та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України,
вул. Микільсько-Слобідська, 2-Б, 02002, м. Київ, Україна.
e-mail: mushketik@ukr.net

У статті йдеться про аксіологічні аспекти праці, що в традиційному українському суспільстві виступала як регулююча спільноту мораль, була критерієм поведінкових правил, родинної та суспільної значимості. Аналіз цих питань опертий на фольклорних взірцях, різножанрових уснословесних текстах, що в художньо-поетичній формі відбивають працецентричний ряд цінностей селянства, що виявляється у взаєминах в гуртових роботах, ставленні до землеробства і домашніх тварин, сакралізації землі та хліба, майна як акумульованої старанності тощо. Водночас засуджується лінь, неробство, а також примус до тяжкої підневільної праці.

Метою дослідження є аналіз працецентричних цінностей українського селянства, що набувають особливої художньо-естетичної форми в українському фольклорі, відтак репрезентуючи ставлення до праці у різних жанрах уснопоетичної творчості — прозових і пісенних — як етичної категорії, що визначала поведінку людини у родині і в громаді, суспільстві, її основні поведінкові і статеві ролі, а також пов'язану з нею символіку землі і хліба.

Аналізується джерельна база опрацювання обраної теми. Хронологічні межі дослідження — друга половина XIX—XX століття.

Виводиться новизна дослідження, яка полягає у висновках, що працецентричні цінності в українській традиційній культурі мають морально-етичне наповнення і є мірилом моральності людини, її суспільного престижу, місця в громаді, служать засобом виховання нового покоління. Їх реценція віднаходиться в різних жанрах фольклору, як прозових, так і пісенних.

Ключові слова: народна культура, мораль праці, фольклор, поведінкові ролі, старанність, земля, хліб, ледарство.

Lesia MUSHKETYK

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5958-0044>

Doctor of Philological Sciences, Corresponding Member

of the National Academy of Sciences of Ukraine

Leading Researcher of the Maxim Rylsky Institute

of Art Studies, Folklore and Ethnology

National Academy of Sciences of Ukraine

Mykilsko-Slobidska str., 2-B, 02002, Kyiv, Ukraine.

e-mail: mushketik@ukr.net

LABOR-CENTRIC VALUES IN UKRAINIAN FOLKLORE TRADITION

The article deals with the axiological aspects of labor, that in the traditional Ukrainian society served as the moral of the community, criterion of behavioral rules, family and social significance. The analysis of these questions relies on folk models, versatile ethno-poetic texts that in artistic and poetic form reflect the labor-centric range of values of the peasantry.

Moral and ethical aspects of labor were considered in the writings of the scholars of the past — M. Kostomarov, V. Antonovych, G. Bulashev, P. Zhitetsky, M. Sumtsov, Khr. Yashchurzhynsky and others. Folklore about bondhold, servitude studied M. Drahomanov, I. Franko. Subsequently, these questions were analyzed by M. Gaidai, M. Pasyak, L. Dunaevska, A. Britsina, L. Mushketyk, G. Dovzhenok, I. Hlanta, I. Razumtseva, N. Skrypyk and others in their studios. In addition to folklorists this topic was interested to ethnologists, philosophers, teachers, and others.

The central category of peasant morality of labor is diligence, with time — efficiency, property appears as accumulated diligence. In the bulk works the principle of mutual aid and charity operates. Mentions of group work and crafts are echoed in folk songs.

The work was primarily a guarantee of the peasant's existence, therefore, in folklore the land acquires sacredness, a mythical life-giving force in people's representations, because the cult of land, agricultural labor, as a factor of survival, was the basis of the worldview of a Ukrainian peasant. The components of peasant ideal are also the idea of independence and security, stability, which also provides the land.

The bread echoed a haslo of sacredness in ritual and others folklore. The basic peasant thesis: «Bread — to the whole head», that is, the basis of life, survival, well-being, which is rooted in the ancient agricultural practices of the Slavs. In narratives, signs, paremas, bread appears as a sacred thing, often identified with wealth, goodness, life. Life and rye are matched, merged into beliefs, bread is valued more than gold.

Consequently, labor-centered values in the Ukrainian traditional culture have a moral and ethical content and are a measure of human morality, its social prestige, places in the community, and serve as a means of upbringing a new generation. Their reception is found in various genres of folklore, both prose and song.

At the same time, in folk works condemns forced hard labor, as well as laziness, idleness, which is composed of the impossibility of paramyas.

Keywords: folk culture, morality of labor, folklore, behavioral roles, diligence, earth, bread.

Вступ. В українському традиційному суспільстві велика вага належить працевцентричним цінностям. Праця для народу була мірилом усіх явищ і речей, суспільної значимості людини, оздобою чеснот, яка також структурувала моральний порядок: «Праця, — свідчить Ю. Присяжнюк, — була критерієм усього комплексу народної моралі, загальноприйнятих правил поведінки, специфічного (патріархально-атавістичного) розуміння добра, зла, мудрості, справедливості та ін. Праця, безсумнівно, ключовий елемент суспільного ідеалу тогочасного українського селянства. Насамперед, тому, що вона уможливила, логічно внутрішньо пов'язувала, робила змістовними, «оживляла» решту компонентів його світогляду» [1, с. 42]. Це підтверджує М. Гайдай: «Селянин за своєю природою сам великий творець земних благ; його філософія — це філософія творення, а не руйнування. Ідеал щасливого життя пов'язаний з мирною працею хлібороба. Праця для народу є мірилом всіх явищ і речей, суспільної цінності людини» [2, с. 139].

Ці народні ідеали сформувалися ще в добу Київської Русі, зокрема, це образ: трудівник — селянин — орач і відважний захисник своєї Вітчизни, який увійшов до давньоруських билин («Микула Селянинович», «Святогор-богатир» та ін.). Таким чином, уявлення про працю як вищу цінність здавна утвердилося у фольклорних творах, де оспівується, поетизується селянський ідеал праці, засуджується лінь і безвідповідальність.

Метою нашої статті є аналіз працевцентричних цінностей українського селянства, що набувають особливої художньо-естетичної форми в українському фольклорі, відтак репрезентуючи ставлення до праці у різних жанрах уснопоетичної творчості — прозових і пісенних — як етичної категорії, що визначала поведінку людини у родині і в громаді, суспільстві, її основні поведінкові і статеві ролі, а також пов'язану з нею символіку землі і хліба. У даному аспекті ці питання розглядалися спорадично.

Зкпинимось на *джерельній базі* нашої теми. Чимало морально-етичних проблем у своїх про фольклор, міфологію, історію порушували видатні вчені та громадські діячі минулого, такі як М. Костомаров, В. Антонович, І. Нечуй-Левицький, О. Потебня, О. Веселовський, О. Бодянский, Г. Булашев, П. Житецький та ін. [3; 4; 5; 6]. Негативні риси жи-

нок (лінь тощо) у фольклорі розглядали В. Петров, М. Красиков, згодом В. Суковата [7, с. 55—66; 8, с. 763—768]. Про культ хліба та землеробську працю в усній словесності писали Х. Ящуржинський, М. Сумцов [9, с. 408—416; 10]. Фольклор про панщину, підневільну працю вивчали М. Драгоманов, І. Франко, І. Сенько [11; 12, с. 107—142].

Окремі спостереження про аксіологічний характер праці у народній пісенності увійшли до монографії М. Гайдай «Народна етика у фольклорі східних та західних слов'ян» (1972) [2]. Різні аспекти згаданого питання висвітлюють у своїх студіях, передмовах до збірок інші фольклористи, часто на матеріалі таких дидактичних жанрів, як народні казки, паремії і т. д., згадаймо роботи М. Пазяка, Л. Дунаєвської, Л. Мушкетик, М. Демедюк, І. Хланти та ін. [13; 14; 15; 16; 17]. Сатиричний струмінь побутових казок охарактеризувала Л. Бріцина на прикладі образів дурня і хитруна [18].

Значення праці для виховання молодого покоління розкрила у своїй монографії про дитячий фольклор Г. Довженок [19], філософський вимір тематики репрезентує дисертаційна робота І. Разумцевої «Морально-етичні погляди українського народу за фольклорними джерелами: аксіологічний аспект» (2004) [20]. Це одну дисертацію на межі фольклору і лінгвістики під назвою «Вербалізація концептів народної моралі в українському фольклорі» (2014) підготувала Н. Скрипник, де здійснила концептуальний аналіз найпоширеніших дихотомій народного трактування добра і зла [21].

Розгляд фольклорних матеріалів у даному аспекті щільно пов'язаний зі звичаєвістю, обрядовістю, народним побутом та культурою. Ці питання із цитуванням фольклорних взірців порушували у своїх етнологічних працях П. Чубинський, О. Левицький, Я. Новицький, Т. Рильський, Г. Скрипник, В. Борисенко, О. Івановська, Ю. Присяжнюк, А. Пономарьов, Н. Мельничук, увійшли вони і до таких узагальнюючих видань як «Українська минувшина: ілюстрований етнографічний довідник» (1993), «Народна культура українців: Життєвий цикл людини: у 5-ти т.» (2008—2015) та ін.

Філософські, аксіологічні підходи до праці з'ясувала Т. Бордюгова [22]. Проблеми виховання, зокрема народну педагогіку розглянуто в розвідках Н. Побірченко, В. Мосіяшенка, З. Болтарович,

Г. Ващенко, М. Стельмаховича, В. Сухомлинського, які наводять чимало фольклорних прикладів [23; 24; 25]. Дотепер актуальними лишаються освітньо-виховні поради відомого чеського педагога XVII століття Яна Амоса Коменського [26].

Основна частина. Центральною категорією селянської моралі праці є старанність, яка у кінці позаминогого століття, з початком капіталізації усе більше виходить на передній план. Водночас усе важливішою стає ефективність праці. Майно отримує не лише суто матеріальний, а й моральний вимір. Це не мертвий капітал, а «аккумуляована старанність», доказ успішного життя, втілення найголовніших, нагромаджених предками етичних цінностей. У дівчини на видання цінувалася передусім «готовність до праці».

Раніше найважливіші сільськогосподарські роботи вважалися святами і це репрезентували ритуальні жести. Наприклад, жнива постають як свята робота, для цього потрібні святкова їжа і напої, у вислові «Я не боюся праці» вчувається героїчний тон.

Існували традиційні форми взаємин при виконанні праці. Це й норми поведінки в артілі (чумацькій, рибальській тощо), під час толоки, косовиці, на лісових та інших роботах, у час початку та закінчення великих сезонних робіт. В українців це соціальний феномен «спільноти», «малого гурту», об'єднаного емоційно-почуттєво, а не «спілки» на підвалинах єдиної мети. В. Антонович писав: «Щодо асоціацій, то вони є, як в українців, так і у великоросів. Вся різниця тільки в значенні товаришів. Українська асоціація (чумацтво, рибальство, чабанство) видається своєю малочисленністю і рівноправністю товаришів. В тих же асоціаціях, де треба голови або отамана (чумацтво), товариші вибирають його і слухаються остільки, оскільки йому звірилися. За більшу знаємість в ділі, обметаність його і привід — нагородою буває шана й повага і ніколи не більший пайок з заробітку. У поляків асоціацій зовсім не водиться — не в характері народу. Великоруський «большак» єднається сам за всіх і сам порядкує, скільки куди треба робітників. Од роботи сам ухиляється, зіставляючи собі тільки право указчика, право проводити й доглядчика за роботами. За комісію, за привід і догляд йому відділяється найбільший пайок з заробітку» [4, с. 96].

До форм селянської добродійності належала толока: «Толока була однією з ефективних форм залу-

чення молоді до праці, передачі їй трудового досвіду та вправності. Недарма саме під час толочних робіт хлопці проходили випробування на придатність до вступу в парубочу громаду. В колективній праці формувалися і проявлялися такі риси, як людяність, доброта, співчуття, повага до односельців. Толока відбувалася, як правило, в піднесеному, святковому настрої, з піснями та жартами. «Без толоки, як без руки — ні хати не зробиш, ні сіна не скосиш» [27, с. 160].

Народна толока ґрунтувалася переважно на етичних засадах. Основним її моральним принципом було добровільне надання безкоштовної допомоги односельцям, а на знак вдячності господар толоки щедро пригощав її учасників — толочан [27, с. 159]. Толоки були різні за змістом і призначенням: перевезення купленої хати, молотарки, будівельних матеріалів, зорювання й засівання поля, збирання врожаю, будівництво хати, косовиця зернових і лук, молотьба хліба, будівництво доріг, мостів, церкви тощо. Згадки про гуртову працю і промисли відлунюють у народних піснях.

Із особливого селянського ставлення до знарядь праці слідує високого рівня усвідомлення відповідальності і відчуття обов'язку, яке селянин відчуває щодо довіреної йому землі, тварин. Отже, праця в даній ментальності передусім означала усвідомлення завдання.

У домашньому господарстві велика вага надавалася утриманню домашніх тварин. Поряд із землею худоба теж тісно пов'язувалася з селянським ідеалом правильного життя. У ставленні селянина до тварин не бракує чуттєво-іраціональних рис. Емоційний зв'язок з ними підтримувався і з погляду престижу. Доволі важливим у людському присуді щодо господаря було його ставлення до тварин. У народних піснях засудження пияка подеколи відбувається через художній засіб діалогу з голодними волами, кінями, кинутими напризволяще безвідповідальним господарем.

На Різдво для домашніх тварин пекли спеціальний хліб, посипали його сіллю, годували їх. Символізм цього звичаю у тому, що худоба своїм диханням зігрівала новонародженого Ісуса. Перед Святвечором господар виносив на вулицю кутю і пригощав усіх тварин, які були в господарстві. Є повір'я, що на Різдво вони розмовляють між собою. «Твари-

на, що у прадавніх звичаях відіграла роль оберега, лишається ним і для селян ХІХ — поч. ХХ ст., щоправда, цей оберег здобуває реальне наповнення: коли предки вірили у силу тварини, то герої... бачили свою реальну залежність від коня, вола, корови» [28, с. 174].

У народних казках пес вірно служить своєму господареві. У творі «Собака і вовк» старого, вже не потрібного пса виганяють з дому, повернутися назад йому допомагає вовк. Про гуманне ставлення до тварин, піклування про домашню худобу вчать паремії: «І тварина розумна, дарма що не говорить»; «Як Рябка годують, так Рярко і бреше»; «Пошануй худобу раз, а вона тебе десять раз пошанує»; «Перше заведи хлівину, а потім скотину»; «І собака чує, хто його годує»; «Добру людину бджола не кусає» та ін.

Отже, у селянському світогляді відчуття відповідальності і сумлінності стосовно довірених явищ були двома головними достоїнствами, що доповнювалися глибоким відчуттям обов'язку.

Все це у підсумку свідчить про **працезентричний** ряд цінностей, який, проте, господарську доцільність регулярно уростає поглядами морального обов'язку і суспільного престижу. Працезентричність, природно, була передусім господарською необхідністю, результатом нерозвиненості знарядь праці і недиференційованістю розподілу праці. Інше питання, що ця необхідність стала внутрішнім переконанням і проявилася як регулююча спільноту мораль.

Праця передусім була заporукою існування селянина, тому сакральності, міфічної життєдайної сили в народних уявленнях, у фольклорі набуває земля, адже **культ землі**, землеробської праці, як фактор виживання, був основою світобачення українського селянина.

У селян особливий, можна сказати, містичний, ірраціональний зв'язок із землею. В основі цього лежить те, що селянин відчуває внутрішню і сповнену пошанування прив'язаність до землі. Земля є майже продовженням його самого, його покликанням. Для українця вона є носієм міфічної, легендарної життєдайної сили, Є. Онацький вказує на архетип «Матері Матер» — тип «доброї», «ласкавої», «плодючої» Землі українського чорнозему» [29, с. 55]. Земля у фольклорі набирає семантики — рідна земля, рід-

ний край, батьківщина (на противагу чужій землі): «За рідною землею і в небі скучно».

Серед п'яти стихій світобудови в народних уявленнях домінанта віддається землі. Не просто землі як небесному тілу, а як ґрунту, творення землі — творення світу. В українській колядці зустрічаємо мотив світотворення, де голуби сіють золотий пісок, який у поєднання із водою породжує все суще. В одній з апокрифічних оповідей Бог виліпив чоловіка із землі, а жінку з тіста. У народній загадці запитання «Що на світі найтучніше?» передбачає відповідь: «Земля, бо вона всіх годує й одягає». Тому земля — мама. Любов до землі Франко називає могутньою і непереборною пристрастю, яка не зникає до смерті селянина: «Відірвіть селянина від землі, від турбот, що пов'язані з нею, від інтересів, якими вона його проймає, доможіться того, щоб він забув про свій селянський світ — і нема народу, нема народного світогляду» [30, с. 184]. Панас Мирний писав у своєму творі: «Яка земля, такі й люди. Вона сита — й вони ситі; вона голодна — й вони роти пороззявляли... Селянин без поля — старець без рук і ніг. Поле його годує, поле його втішає, на полі він виростає, на полі часом і вмирає... Поле що воздух: нічим би дихати, яким зостався без його!» [31, с. 122].

До землі ставилися, як до живої істоти, повчали: «Не бий по землі, бо їй болить»; «Дай землі, а вона дасть тобі»; «Земля найбагатша, вода найсильніша». Як про живу істоту говорить про землю дід Дорош з повісті Бориса Грінченка «Під тихими вербами», на його думку, земля може не родити, коли гнівається на людей.

Ореолом сакральності овіяний в уснопоетичній творчості **хліб**, засаднича селянська теза: «Хліб — усьому голова», тобто основа життя, виживання, добробуту, що йде корінням у давню землеробську практику слов'ян: «Хліб — батько, вода — мати». Гріхом було викидання хліба, після їжі зі столу збиралися крихти. Якщо він падав на підлогу, слід було підняти і поцілувати. У прикметах, пареміях, віруваннях хліб постає як сакральна річ, часто ототожнюється з багатством, добром, життям: «Упав в добро, як у тісто»; «Все добро за хлібом», життя і жито зіставляються, зливаються у віруваннях. Хліб цінується понад золото — «Золото — цар, ні, хліб усьому голова» — ця думка звучить в афористичній приречі «Хліб і золото».

Народна уява залучає вищі божества до хліборобської праці. За плужком оре, в полі ходить сам Господь, Божа Мати їсти носить тощо [10, с. 80; 32, с. 17—18]. На полі може працювати святий Спас, святий Михаїл, Петро та ін. Господь наділяє хлібороба щасливою долею [9, с. 413]. У пісні «Ой чье-ж то поле» в поетичних метафоричних образах поля, яке співає (тобто поспіло), або ж дримає стоячим (переспіло), звучить турбота про гарний врожай, його вчасне збирання.

Під час весілля випікання весільного хлібу — короваю доручалося лише зразкової поведінки заміжнім жінкам-коровайницям, що супроводилося певними ритуалами та піснями. Далі його ділили між учасниками з побажаннями щастя і добробуту. Молодих обсипали зерном на любов, злагоду, плодючість тощо. Для селянина-землероба обрядовий хліб служить втіхою і радістю, яка розраджує і морально підносить важку землеробську працю. «В обрядовому вживанні хліба, — писав М. Сумцов, — є щось задушевне, сердечне, морально-чисте. Тут, між іншим, виявляється світлий, поетичний погляд на зовнішню природу, побут суспільного і сімейного життя» [10, с. 49].

Про ставлення селян до хліба йдеться в етіологічних переказах «Хлібний колос», «Для пса і kota», так, за брутальне поводження з хлібом — жінка підтерла ним дитину і т. п. — святий Петро зменшив врожайність пшеничного колоса. Непощтиві, обурливі ставлення до хліба є великим гріхом, гріхопадінням. Шанування хліба полягає і в бережливості (переказ «Покарання тих, що не вміли хліб шанувати»).

Недарма придушення опору українства і його хребта — селянства було заплановане як відбирання і знищення врожаю зернових — основи харчування селян, що призводило до їх фактичного вимирання, загибелі в різні часи і головню — під час трьох Голодоморів, що теж відбулося у творах пізнішого періоду. Ця й інші втрати кращого генофонду — т. зв. куркулі здобували статки переважно завдяки працевдатності та вмілості — і досі відчуваються у всіх царинах життя українців.

Селянська праця була надзвичайно тяжкою, досягнення кінцевого результату потребувало багато зусиль, немеханізованої фізичної праці. У казці «Чорт і хліб» хліб розповідає чортові, як його «му-

чить» господар: «Бере та й запрягає чотири воли в плуг, бере та й поре землю. А відтак бере мене та й розкидає по ріллі. Відтак залізними зубами мене поре. А як мене уже добре попоре, лишає мене в полі, а сам іде додому, так мені вже легше трошки зробити. І я починаю поволеньки вилазити з землі та й росту поволі догори. Але як я вже добре підріс і пожовк або побілів, мій газда зараз бере косу в руки та й рубає мене попри саму землю, і валить мене до землі. А відтак бере і в'яже мене в снопи, і робить з мене копи. Потому бере мене на віз та й в'яже вушищем, та й везе додому, і кладе в стирти. А відтак скличе гайдамаків, та й скидають мене із стирти на землю, та й б'ють мене ціпами. Відтак бере та й віє мене, розділює мене від моєї одежі, і я вже голий стану. А потому бере мене та й сушить і підсіває, і везе до млина, і меле на муку. Відтак мене везе додому і сипле в корито, та й сипле води, завдає квасом, і я мушу киснути. Як я вже добре розкиснуся, він тоді бере мене й місить. А відтак бере та й палить в печі, так що аж піч червона. Відтак бере та й мене в піч саджає, та й спече мене. А як уже мене спече, та й тоді бере та й мене їсть» [33, с. 200]. Відтак «Гірко зароблене їсться солодко».

Обов'язок є основною рисою ставлення не лише до землі, а й до родини. Тому для селянина вторинним був прибуток, а первинним те, що господарство забезпечувало виживання. Усвідомлення відповідальності і пов'язаності із землею демонструє і глибші димензії, зокрема те, що володіння нею водночас єднає з предками і потомками. Обов'язком було зберегти й, по можливості збільшуючи, передати далі отриману спадщину. Складовими селянського ідеалу є також ідея незалежності і безпеки/ стабільності, яку теж забезпечує земля. Норма незалежності входить в ідею селянського самозабезпечення.

Все це, природно, передусім постає як модель, у дійсності картина є набагато диференційованішою і менш ідилічною. З часом поряд із старанністю усе важливішою ставала компетентність — «Не робить сильний, тільки спосібний»; «Не робить з розгоном, але з розумом».

Згідно з патріархальними критеріями праця, багатство, власність сприймалися як дуже близькі, субстанційно майже тотожні цінності. Однак надмірна жадоба до землі, прагнення поширення своїх володінь, набуття за будь-яку ціну більшого рангу,

престижу призводить до трагічних наслідків у комедійному творі І. Карпенка-Карого «Сто тисяч» про тогочасні реалії українського села. Земля в головного героя — Калитки ототожнюється лише з владою, грішми, статусом.

Отже, цінність людини — у праці: «На дерево дивися, як родить, а на людину — як робить». У народній етиці важливого значення набувало співвідношення моральних рис людини з якісною характеристикою її праці. Існували, наприклад, повір'я, що в нечесної людини не родитиме земля, а в чабана, що краде, розбіжиться отара. Про моральну та психологічну установку селянина на працю як чинник добробуту свідчать ірраціональні засоби прищеплення працелюбності: обрубвання пуповини новонародженого на сокирі і т. п., укладання в першу купіль, у руку немовляти знаряддя праці тощо.

У своїй статті про українські колядки Р. Кирчів пише про ідеалізацію, поетизацію в них праці, яку піднесено не просто до першорядних життєвських, економічних факторів, а до статусу основної сфери виховання, вияву і утвердження морально-етичних якостей людини. Колядки породили ідеальний образ господаря. Господар є опорою родини, дає лад і порядок у всьому, дбає про достаток, підтримання хліборобських традицій, він працелюбний і кмітливий, забезпечує родині стабільність існування і впевненість у завтрашньому дні, щасливу долю дітей і достойну старість [34].

Найдавнішими за походженням є хороводно-ігрові пісні землеробської тематики («Просо», «Льон», «Гречка»), де учасники імітували засівання, оранку, визрівання та збирання сільськогосподарських культур. Під час ігор, які згодом ввійшли до дитячого репертуару, знайомилися з основними етапами трудового процесу. Наприклад, у формі запитань і відповідей про збирання та обробку льону, які супроводжувалися відповідними жестами-поясненнями:

*«Скажи мені, моя мати,
Як той льон брати?»*

*Приспів:
От так, от і так!
От і ось так, от і так!
При долині, при лужку,
При крутому бережку.*

*Льон, мати, льон!
Льон, мати, льон!»*

Далі йде нанизування однотипних ситуацій з уведенням нового ключового слова — молотити, мочити, витягати, посушити, потерти, попрясти, поткати, поносити [35, с. 37]. Ігри сприяли й ознайомленню з сільськогосподарським календарем — коли сіяти мак, садити капусту, огірки тощо.

Про залежність врожайності від праці складено крилаті вислови: «Поле працю любить»; «Як хочеш багато жати, то треба мало спати»; «Язиком сіна не накосиш»; «Мусій, гречку сій, як хочеш кашу їсти!».

Виховні моменти, пов'язані з працею, містять коліскові пісні. Так, низку хатніх та ін. обов'язків виконує популярний персонаж цих віршів — котик. Йому доручають рубати дрова, копати грядку, топити піч, коліхати дитину тощо:

*«А ти коте-рябку,
та вимети хатку;
Ой ти, коте сірий,
та вимети сіни,
Коте волохатий,
не ходи біля хати,
А йди, коте, в хатку,
качати дитятко» [19, с. 48—49].*

Кота показово карають за крадіжку і за те, що він не хоче працювати: «Бити, кицю, бити — не хоче робити».

У творах трапляються й описи різних занять селянина, що також виконують повчальну функцію, це набуття статку з власної праці і підприємливості. У казках ми знаходимо згадки про майстрів та їх ремесла, які високо цінуються народом — «Йду в світ дечого звідати й навчитися. Аби жити, треба якесь ремесло в руках мати». В іншому творі бідний чоловік мав багато дітей, які підросли і кожен з них навчився якогось ремесла: «Гей, і мав різних ремісників — столяр, коваль, мурник, швець, кравець, і ще, іще. Які лише на світі є майстри, всякі були межі синами бідного чоловіка» [36, с. 11]. У казці «Про царевича, султана і винакареву доньку» дочка майстра, в яку закохався царевич, каже, що піде за царевича за умови, якщо він навчиться ремесла. Царевич спершу йде до столяра, потім до шевця, кравця і здобуває професію — він навчився гарно шити шапки.

Та найвище цінується праця на загальне благо, яка приносить користь усім людям: «Давно-предавно жив у світі чесний чоловік. Із синами — Степан, Петро і Федько — збудував дорогу близьку для лю-

дей. Шість місяців будували. І хто не йде нею, дякує їм, зичить доброго здоров'я» [37, с. 237]. У нагороду за це старенький подорожній пропонує їм виконання бажань. Батько хоче бути щасливим, Степан — щоб завжди хліб родив, Федько хоче легко служити у війську, а Петро каже: «хочу бути найліпшим майстром-будівельником, аби мене люди поважали».

Паремії стверджують: «Діло майстра величає»; «Хто майстер на всі руки, у того немає нудьги»; «В ремісника золота рука»; «У майстра повна тайстра».

Український лінгвіст Н. Скрипник зробила такі висновки, проаналізувавши окремі фольклорні концепти: «Концептуальна пара працьовитість — лінощі в дискурсі українського фольклору виявляє найбільш частотну вербальну експлікацію. Позитивно конотований концепт працьовитість містить іменники праця і синонімічні труд, робота, а також дієслова працювати, робити, трудитися, які є ядерними й часто вживаними вербалізаторами, натомість прикметники (роботящий, працьовитий) мають в українських фольклорних текстах обмеженіше функціонування. Лексичні одиниці господар, господиня, газда, стараний, толковий, хазяйновитий, хазяїн, що лінгвально співвідносяться із суб'єктом виконання дії та ознакою «працьовитий», містять у собі емоційно-оцінну, образну актуалізацію архісем (ставлення — праця — виконавець), посідають приядерну зону в структурі ЛСГ (лексико-семантичних групи) працьовитість. Концепт працьовитість не має яскраво вираженої конотативно маркованої периферії, однак периферійними можна кваліфікувати іменник розум та слова-символи (кінь, віл, бугай, бик, бджола, руки, плуг, борона) [21, с. 17].

В українському фольклорі побутує безмір коротких народних суджень про працю: «Без роботи день роком стає»; «Без праці жити — тільки небо коптити»; «Без труда не виловиш і рибку із пруда»; «Гірка праця — солодкий спочинок»; «Добрий чоловік без роботи, як бджола без меду»; «Коли працюєш — час біжить, коли чекаєш — не спішить»; «Птиця створена для польоту, а чоловік — для роботи»; «Робота не дає журбі журитися». Одна з прерогатив у праці — її вчасне якісне, старанне виконання теж було однією з основних вимог на цьому терені: «Кінчай діло, гуляй сміло»; «Кожен по-

чаток важкий»; «Взявся за гуж, не кажи, що не дуж»; «Без охоти нема роботи»; «Без муки нема науки»; «Очам страшно, а руки самі зроблять»; «Вміння і труд все перетруть»; «Ніколи не кажи «не вмію», а завжди говори «навчуся»». Існує і чимало порівнянь на цю тему: людина може працювати тяжко, як віл, як коняка, старанно як мурашка, як бджілка тощо.

Випадки ухилення селян від роботи зумовлювались їх негативним ставленням до підневільної праці, наймитування, панщини. М. Драгоманов писав: «Так гірка українцеві невільна, панська робота. Але крпацька робота була справді мука. Вона була обставлена, — а надто на правім боці Дніпра, де пани пильніше провадили господарство, — цілою зграєю урядників: економів, осавулів, в'їттів, ланових, десятників, гуменних, пригонців, козаків, — та все з нагайками та малахаями. Щоб ті «пригонці» менше мали жалости до людей, пани старались вибрати їх з чужих людей, з поляків та москалів, з салдат. Ці всі «пригонці» гнали людей на панщину навіть голодних, переганяли од праці до праці, не даючи одпочинку, розбиваючи до крові голову за всяку мализну. Дедалі панщина ставала тяжча...» [11, с. 33]. Про це йдеться у пісні «Наступила чорна хмара», коли навіть у неділю людей женуть на панщину:

*«...Ой зачав же їх оконом лаяти та бити:
— «Ой чом же вам, вражим людям, снопів не носити?»
А в нашого оконома червона шапка,
Як приїде до панщини, — скаче як та жабка.
Плачуть, плачуть, бідні люди із панщини йдучи,
Повблазили волам шиї, бідним людям руки...
Ой ярини по півтори, а зимени копу! —
Треба стати поправитись хоч якому хлопчу! —
Змолотити, і зв'язати, і в шпихлір собрати,
А в вечері по вечері та на варту стати...»*

Далі йдеться про те, що піп дорікає людям, мовляв, їх немає в неділю в церкві, та вони одказують, що працюють од неділі до неділі [11, с. 31].

Народ каже про тягар примусової праці, її безрадісність, безперспективність: «Бідному в житті тільки робота і скорбота»; «Не літа зсушили тіло, а від праці помарніло»; «Заробив у пана плату — з чотирьох дощок хату»; «Не дай мені, Боже, служачого хліба. / Служачий хліб добрий, та тільки вимовний; / По кусочку крає, що дня вимовляє». В одній із пісень безземельність є великим горем, це чужа праця на чужім полі:

«Ой, піду я по-над лугом,
 Ой, там милий оре плугом...
 Ой, він оре ч у ж е поле, —
 Мені за їм жити горе!
 Ой він оре ч у ж у п р а ц ю
 Я не живу, — тільки плачу;
 Ой, він оре ч у ж у н и в у,
 Я не живу, — тільки гину!
 Ой, він оре, а я сію, —
 Та й нічого не подію!» [11, с. 125].

Неготовність до роботи, лінь, у всіх її проявах за-суджувалася: «Він багато робить, щоб нічого не ро-бити»; «У роботі «ах», а їсть за трьох»; «Працює через пень-колоду»; «Тобі так хочеться робити, як старому псові в завірюху брехати»; «То робітник до повної миски»; «Труд кормить, а лінь портить»; «Навчився горобцям дулі давати»; «Як не хоче, так ще гірше, ніж не вміє»; «Стук-грюк, аби з рук». У низці народних афоризмів стверджується, що «Ле-дащо — не варто нінащо», його цінність для суспіль-ства — нульова: «Ледачий двічі робить, а скупий двічі платить»; «У ледачого і чоботи з ніг вкрадуть»; «Лінивий у полі без сохи, а дома з ложкою»; «Хо-чеш бути щасливим, то не будь лінивим»; «Лінь — гірше хвороби». Жартівливі приповідки «До праці плачучи, а до танців скачучи», «Вчи лінивого не мо-лотом, а голодом» розгортаються у цілі художні об-рази у піснях та казках.

Дотепні народні зауваги, спостереження, порів-няння з плазунами та комахами, неадаптивні вчинки викликають посмішку, апелюють до відчуття соро-му, приниження ліноха: «Від безділля і тарган на піч залазить»; «Як я устану удосвіта, то годину стог-ну, годину чухаюся, годину взуваюся, а три годи-ни до роботи стаю»; «Спиш, спиш, а спочити ніко-ли»; «Як спить, то не їсть, а як їсть, то не дрімає»; «Жвавий, як рак на греблі»; «І за холодну воду не візьметься»; «Уморився лежачи»; «Ївши гріється, а робивши змерзне». Лінивий переважно спить, ле-жить чи їсть, і в результаті — «Хто не працює, той не їсть». Ледачий робить неохоче — як мокро го-рить, він як кіт на печі, як попів наймит. Брак від-повідальності, моральної самосвідомості звучить у дотепних висловлюваннях, так би мовити, від іме-ні ледаря: «Лучче на печі лежати, ніж від ранку до вечора на роботі страждати»; «Хто робить, на того ще більше роботи звалюють»; «То снідаю, то обі-даю, і погуляти ніколи»; «Робота не ведмідь — до

лісу не втече». У ледаря «хата-пустка, двір-гноїще, город-пустиня».

Н. Скрипник з'ясувала: «Концепт «лінощі» як ядерну зону має низку вербалізаторів із коренями лін-, лед-, леж-: лежень, лежебока, ледар, ліни-вець, лінь, ледарюга, ледащиця, ледарювати, лі-нитися, ледачий, лінивий, ледащий, лежачкуватий, зледащільий, а також рідше вживані: гаволов, не-роба, нехай, байдикувати, дармувати. Особливість концепту лінощі в українському фольклорному дис-курсі в тому, що він має яскраво виражену периферію, яка за характером лексичного наповнення складається з метафоризованих і переосмислених номінацій з додатковою семантикою «небажання працювати», «некваліфікована праця», «працюва-ти абиак». Основне значення зосереджене навколо гіперсемантики марнування часу, соціально осудних дій: гуляти, пити, свистіти, грати (в карти, дурня), тому ця зона має тісний перетин із концептом асо-ціально поведінка» [21, с. 17].

Висновки. Отже, працезентричні цінності в укра-їнській традиційній культурі мають морально-етичне наповнення і є мірилом моральності людини, її суспільного престижу, місця в громаді, служать засо-бом виховання нового покоління. Їх рецепцію знахо-димо в різних жанрах фольклору, як прозових, так і пісенних.

1. Присяжнюк Ю.Л. *Українське селянство XIX—XX ст.: еволюція, ментальність, традиціоналізм: навчальний посібник*. Черкаси: Відлуння-Плюс, 2002. 119 с.
2. Гайдай М.М. *Народна етика у фольклорі східних та західних слов'ян*. Київ: Наукова думка, 1972. 200 с.
3. Костомаров Н. Семейный быт в произведениях южно-русского народного песенного творчества. *Литературное наследие. Автобиография Н.И. Костомарова: Стихотворения, сцены, исторические отрывки, малорусская народная поэзия, последняя работа*. Санкт-Петербург, 1890. С. 287—477.
4. Антонович В. Три національні типи народні. Моя спо-відь. *Вибрані історичні та публіцистичні твори*. Упоряд. О. Тодійчук, В. Ульяновський. Київ: Либідь, 1995. С. 91—101.
5. Булашев Г. *Український народ у своїх легендах, релі-гійних поглядах та віруваннях*. Київ: Довіра, 1992. 415 с.
6. Житецький П. Малорусские вирши нравоучительного содержания. *Киевская старина*. 1892. № 3. С. 388—408; № 4. С. 37—58; № 5. С. 157—175.

7. Петров В. Нові українські варіанти легенди про походження лихих жінок. *Етнографічний вісник*. Кн. 6. Київ, 1928. С. 55—66.
8. Суковата В. Сатиричні образи жінок у казковому фольклорі: гендерний аспект. *Народознавчі зошити*. 2004. № 5—6. С. 763—768.
9. Ящуржинській Хр. Культ хлеба в малорусских колядках. *Киевская старина*. 1893. № 12. С. 408—416.
10. Сумцов Н.Ф. *Хлеб в обрядах и песнях*. Харків, 1885. 140 с.
11. Драгоманов М. *Нові українські пісні про громадські справи (1764—1880)*. Київ: Криниця, 1918. 157 с.
12. Франко І. Жіноча неволя в руських піснях народних. *Вибрані статті про народну творчість*. Київ: Вид-во АН УРСР, 1955. С. 107—142.
13. Пазяк М.М. *Українські прислів'я та приказки: Проблеми пареміології та пареміографії*. Київ: Наукова думка, 1984. 204 с.
14. Дунаєвська Л.Ф. *Українська народна проза (легенда, казка): еволюція епічних традицій*. Київ: КНУ, 1997. 382 с.
15. Мушкетик Л.Г. *Людина в народній казці Українських Карпат: на матеріалі української та угорської оповідальної традиції*. Київ: ДСГ, 2010. 320 с.
16. Мушкетик Л. *Персонажі української народної казки*. Київ: Український письменник, 2014. 360 с.
17. Хланта І.В. *Українська соціально-бытовая сказка: автореф. дис... канд. філол. наук*. Київ, 1976. 23 с.
18. Бріцина О.Ю. *Українська народна соціально-побутова казка (специфіка та побутування)*. Київ: Наукова думка, 1989. 152 с.
19. *Дитячий фольклор*. Упоряд., вступ. ст. та приміт. Г.В. Довженок; відп. ред. О.І. Дей. Київ: Дніпро, 1986. 304 с.
20. Разумцева Г.І. *Морально-етичні погляди українського народу за фольклорними джерелами: аксіологічний аспект: автореф. дис... канд. філософ. наук*. Київ, 2004. 18 с.
21. Скрипник Н.І. *Вербалізація концептів народної моралі в українському фольклорі: автореф. дис... канд. філол. наук*. Івано-Франківськ, 2014. 24 с.
22. Бордюгова Т.Г. *Моральна цінність праці: автореф. дис... канд. філол. наук*. Харків, 2008. 21 с.
23. Мосіяшенко В.А. *Українська етнопедогогіка: навч. посібник*. Суми: Університетська книга, 2005. 176 с.
24. Болгарович З. *Традиції сімейного виховання. Народна творчість та етнографія*. 1993. № 2. С. 16—24.
25. Сухомлинський В.О. *Серце віддаю дітям. Вибрані твори: у 5-ти т. Т. 3*. Київ: Радянська школа, 1976. 279 с.
26. Коменський Я.А. *Вибрані педагогічні твори*. Київ: Радянська школа, 1940. Т. I. Велика дидактика.
27. *Українська минушина: ілюстрований етнографічний довідник*. Київ: Либідь, 1993. 256 с.
28. Горболіс Л.М. *Парадигма народнорелігійної моралі в працях українських письменників кінця XIX — поч. XX ст.* Суми: Козацький вал, 2004. 200 с.
29. *Українська душа*. За ред. В. Храмової. Київ: Фенікс, 1992. 128 с.
30. Франко І. *Влада землі в сучасному романі*. І. Франко. *Зібрання творів: у 50-ти т.* Київ, 1980. Т. 28. С. 176—195.
31. Мирний П. *Хіба ревуть воли як ясла повні. Вибрані твори*. Київ: Держвидав художньої літератури, 1946. Т. 1.
32. *Народные песни Галицкой и Угорской Руси, собранные Я.Ф. Головацким*. Москва: Университетская типография, 1878. Т. I—III.
33. *Казки про бідних і багатих: Українські народні соціально-побутові казки*. Упоряд., підг. текстів, вст. ст., прим. та словн. І. Хланти. Ужгород: Патент, 1994. 328 с.
34. Кирчів Р. *Передмова. Колядки і щедрівки*. Київ: Музична Україна, 1991. С. 5—51.
35. *Календарно-обрядові пісні*. Упоряд., вст. ст., прим. О. Чебанюк. Київ, 1987. 392 с.
36. *Три золоті слова: Закарпатські казки Василя Короловича*. Запис текстів та впоряд. П.В. Лінтура. Ужгород: Карпати, 1968. 240 с.
37. *Срібні воли: Казки гір і Підгір'я в записках Степана Пушика*. Київ: Веселка, 1995. 398 с.

REFERENCES

- Prysyazhnyuk, Yu.L. (2002). *Ukrainian peasantry of the XIX—XX centuries: evolution, mentality, traditionalism: tutorial*. Cherkasy: Vidlunnya-Plyus [in Ukrainian].
- Hayday, M.M. (1972). *Folk Ethics in the Folklore of the Eastern and Western Slavs*. Kiev: Scientific Opinion [in Ukrainian].
- Kostomarov, N. (1890). Family life in the works of the South Russian folk song creation. In *Kostomarov N.Y. Literary heritage. Autobiography of N.I. Kostomarov: Poetry, scenes, historical excerpts, Little Russian folk poetry, last work* (Pp. 287—477). SPb. [in Russian].
- Antonovych, V., Todychuk, O., & Ul'ianovs'kyj, V. (Eds.). (1995). Three national types of folk. In *Antonovych V. My confession: Selected historical and journalistic works* (Pp. 91—101). Kiev: Lybid' [in Ukrainian].
- Bulashev, H. (1992). *The Ukrainian people in their legends, religious beliefs and beliefs*. Kiev: Trust [in Ukrainian].
- Zhytetskyj, P. (1892). Little Russian verses of moral content. *Kiev antiquity*, 3, 388—408; 4, 37—58; 5, 157—175 [in Ukrainian].
- Petrov, V. (1928). New Ukrainian variants of the legend about the origin of evil women. *Ethnographic herald* (Book 6, pp. 55—66). Kiev [in Ukrainian].
- Sukovata, V. (2004). Satirical images of women in fairytale folklore: gender aspect. *Ethnographic Studios*, 5—6, 763—768 [in Ukrainian].
- Yashchurzhyynskiy, Xr. (1893). Cult of bread in Little Russian carols. *Kyevskaia staryna*, 12, 408—416 [in Ukrainian].
- Sumtsov, N.F. (1885). *Bread in ceremonies and songs*. Kharkiv [in Ukrainian].

- Drahomanov, M. (1918). *New Ukrainian songs about public affairs (1764—1880)*. Kiev: Krynytsya [in Ukrainian].
- Franko, I. (1955). Female bondage Rus folk songs. In *Franko I. Selected articles about folk art* (Рр. 107—142). Kiev: Vydvo AN URSS [in Ukrainian].
- Pazyak, M.M. (1984). *Ukrainian proverbs: problems of paremia and paremiography*. Kiev: Scientific Opinion [in Ukrainian].
- Dunayevs'ka, L.F. (1997). *Ukrainian folk prose (legend, fairy tale): the evolution of epic traditions*. Kiev: KNU [in Ukrainian].
- Mushketyk, L.H. (2010). *A man in the folk tale of the Ukrainian Carpathians: on the material of the Ukrainian and Hungarian narrative tradition*. Kiev: DSH [in Ukrainian].
- Mushketyk, L. (2014). *Characters of Ukrainian folk tales*. Kiev: Ukrainian writer [in Ukrainian].
- Khлanta, Y.V. (1976). *Ukrainian social and household fairy tale: dissertation abstract*. Kiev [in Ukrainian].
- Britsyna, O.Yu. (1989). *Ukrainian folk social and everyday fairy tale (specifics and habits)*. Kiev: Scientific Opinion [in Ukrainian].
- Dovzhenok, H.V., & Dej, O. (Eds.). (1986). *Children's folklore*. Kiev: Dnipro [in Ukrainian].
- Razumtseva, H.I. (2004). *Moral-ethical views of the Ukrainian people by folklore sources: dissertation abstract*. Kiev [in Ukrainian].
- Skrypnyk, N.I. (2014). *Verbalization of the concepts of folk morality in Ukrainian folklore: dissertation abstract*. Ivano-Frankivs'k [in Ukrainian].
- Bordyuhova, T.H. (2008). *Moral value of labor: dissertation abstract*. Kharkiv [in Ukrainian].
- Mosiyashenko V.A. (2005). *Ukrainian ethnopedagogy: teaching. manual*. Sumy: University book [in Ukrainian].
- Boltarovich, Z. (1993). Traditions of family upbringing. *Folk art and ethnography*, 2, 16—24 [in Ukrainian].
- Sukhomlyns'kyy, V.O. (1976). *I give my heart to children*. In *Sukhomlyns'kyy V.O. Selected Works: in 5 vol. (Vol. 3)*. Kiev: Soviet school [in Ukrainian].
- Komens'kyy, Ya. (1940). *Selected pedagogical works (Vol. I). Great didactics*. Kiev: Soviet school [in Ukrainian].
- Ukrainian past: an illustrated ethnographic guide*. (1993). Kiev: Lybid' [in Ukrainian].
- Horbolis, L.M. (2004). *The paradigm of people's religious morality in the writings of Ukrainian writers at the end of the XIX th. — beg. XX century*. Sumy: Kozats'kyy val [in Ukrainian].
- Khramova, V. (Ed.). (1992). *Ukrainian soul*. Kyiv: Feniks [in Ukrainian].
- Franko, I. (1980). The power of the earth in a modern novel. In *I. Franko. Collection of Works: in 50 vol. (Vol. 28, pp. 176—195)*. Kyiv [in Ukrainian].
- Myrnyy, P. (1946). Whether roaring the will as a meal full. In *Panas Myrnyy. Vybrani tvory (Vol. 1)*. Kiev: State Publishing House of Literature [in Ukrainian].
- Golovatsky, J.F. (Ed.). (1878). *Folk songs of Galician and Hungarian Rus (Vol. I—III)*. Moscow: University typography [in Russian].
- Khлanta, I. (Ed.). (1994). *Fairy tales about the poor and the rich: Ukrainian folk social and everyday fairy tales*. Uzhhorod: Patent [in Ukrainian].
- Kyrchiv, R. (1991). *Peredmov. Kolyadky i shchedrivky (Рр. 5—51)*. Kiev: Musical Ukraine [in Ukrainian].
- Chebaniuk, O. (Ed.). (1987). *Calendar ritual song*. Kiev [in Ukrainian].
- Lintur, P.V. (Ed.). (1968). *Three golden words: Transcarpathian tales of Vasyl Korolovich*. Uzhhorod: Karpaty [in Ukrainian].
- Pushik, S. (1995). *Tales of the mountains and Pidgirie*. Kiev: Veselka [in Ukrainian].